

Od 1. lipnja 1998. kao asistent pri Katedri za latinski jezik i rimsku književnost zaposlen je i mr. **VLADIMIR REZAR** (Zagreb, 28.6.1969). Klasičnu gimnaziju i studij klasične filologije završio je u Zagrebu. Od 1993. bio je najprije profesorom Klasične gimnazije, a zatim djelatnikom Hrvatskog instituta za povijest. Magistrirao je 1997. temom *Latinitet Ludovika Crijevića Tuberoni*.

Od 1999. godine mjesto lektora za latinski jezik preuzima **VOLJENA VUKOVIĆ** (Zagreb, 27.9.1963). Klasičnu gimnaziju i studij klasične filologije i ona je završila u Zagrebu, a svoje prvo profesionalno iskustvo stekla je kao profesorica Osnovne škole "Silvije Strahimir Kranjčević". 1996. prelazi na Klasičnu gimnaziju, a 1999. na Katedru za latinski jezik.

Na kroatistici je kolegij posvećen hrvatskom latinizmu odmah po njegovu uvođenju najprije predavao profesor Vratović, a nešto kasnije pridružio mu se i prije sarajevski docent, dr. **PAVLE KNEZOVIC** (Crnogod, 26.5.1949). Vratovića je nakon njegova umirovljenja naslijedila **GORANA STEPANIĆ** (Zagreb, 22.11.1973), inače znanstveni novak na projektu *Neolatina Croatica*, što ga vodi profesor Novaković.

Nastavna shema studija klasične filologije doživjela je najdrastičnije promjene kasnih sedamdesetih godina, kad je općom reformom studija znatno smanjen stručni dio, obvezatna se lektira gotovo prepolovila, a nesrazmjerno velik udio u fondu sati pripao je općim i zajedničkim programskim osnovama. Danas je, naravno, stanje normalizirano, pa se stručnim kolegijima pridružuju relevantni izborni predmeti: indoeuropeistički proseminar, osnove teorije književnosti i povijest starog vijeka.

Pri studiju klasične filologije nezaobilazna je, dakako, biblioteka Odsjeka, što ju je 1906. utemeljio Musić, a kasnije su se u njoj poslujući obredali svi profesori do dolaska njezinog prvog, najprije honorarnog, a od 1962. do 1981. stalnog bibliotekara, zdušnog i savjesnog **ANTUNA DJAMIĆA** (Gornja Bebrina kraj Broda na Savi, 26.11.1912). Nakon **ZVONKA POPOVIĆA** (Čelebić, 24.5.1953), sadašnjim je bibliotekarom **NINO ZUBOVIĆ** (Belišće, 6.2.1967). U najnovijem razdoblju računalo i njegove mogućnosti igraju sve veću ulogu u studiju i radu klasičnih filologa, pa će tek budućnost pokazati rezultate tog spoja informatičke tehnike i klasične filologije.

Maja Šešelj

Pompejanski ljubavni grafiti

Venite amantes

UVOD

Poznavanje života antičkog Rima zahvaljujemo dvama vrelima: arheološkim nalazima, čiji se bogati trag širi od Hadrijanova zida do Mezopotamije, te od rajnskog limesa do Sahare, kao i literarnim spomenicima koji su – za razliku od nijemih arheoloških dokumenata – progovorili latinskim i grčkim jezikom i upoznali nas s onime o čemu su antički ljudi govorili, o čemu su maštali, što su istraživali, u što su vjerovali...

I dok su ona prva svojim obiljem prerasla u rijeku koja svakodnevno donosi nove spoznaje o detaljima antičkog življenja, ova su druga, uza sve povremene pronalaskе, uglavnom ograničena. No uz kvantitativna ograničenja literarnih izvora pojavilo se u njima i drugo ograničenje (ako nas zanima svakodnevica) – ono sadržajno: literarna vrela svoju oskudnost duguju teško održivim materijalima na kojima su bila zapisana, ali i načinu njihova umnožavanja – prepisivanju – koje je, sukladno potrebama i interesima publike, većinom obuhvatilo djela namijenjena velikom broju korisnika, dakle ponajviše školskim potrebama. Školski pak izbor uvjetovan je sasvim drugim kriterijima, ponajviše kriterijima stila i umjetničke vrijednosti, tako da su nam pisana vrela prenijela neke druge razine antičkoga života reproducirane poglavito uzvišenim stilom. Tek je neznatna manjina tekstova – uz Petronija tu su tek poneka pisma – prenijela svakodnevni govor ulice i običnih ljudi.

Ipak, ako pod literarnim vrelima pomislimo na zapise u širem smislu – dakle i na one tipove namjenskih tekstova (nadgrobni i posvetni natpisi, zakona, vojničkih diploma, zavjetnih zapisa i dr.) pisanih na trajnim materijalima (metal, kamen, keramika i sl.) panoramu antičkog života znatno ćemo proširiti, no i ti tekstovi boluju od jedne mane: svoje namjene. Oni nadgrobni spominjat će ograničene podatke pokojnika uz tek poneki izbor prema svakodnevici, oni okrenuti vojnim pitanjima bit će još shematičniji, a o zakonima da i ne govorimo. Dakako, njihovo je značenje izuzetno, pa će čitave sfere antičkoga života tek u njih upisati svoje tragove, no ti će tragovi biti nužno ograničeni.

Samo jedan tip zapisa izmiče ovim ograničenjima, naprosto jer mu je sadržaj mogao poslužiti za najrazličitije poruke i nije trebao poslužiti vječnosti. To je

tip zapisa i poruka koje su trebale potrajati tek koji dan i obaviti vrlo jednostavnu i kratkotrajnu svrhu: pokuditi ili pohvaliti političkog natjecatelja, upisati uzdahe ili kletve napuštena ili neuslišena ljubavnika, sablazniti prolaznike vulgarnošću ili ih nasmijati. Uz to gotovo potpuna anonimnost (jer rijetki su pošiljatelji poruka namjerno skretali pozornost na svoju osobu) njihova podrijetla garantirala im je posvemašnju otvorenost. Riječ je, dakako, o grafitima, napisanim na fasadama kuća ili urezanim na stupovlju hramova ili na kojem drugom vidljivom mjestu.

GRAFITI I NJIHOVI OČEVICI

Budući da je podloga po kojoj su se pisali ili urezivali grafiti redovito bila nečija tuđa fasada, pročelje ili stup, reakcije vlasnika nisu bile nimalo rijetke niti iznenađujuće. Ironično, u svojim (uzaludnim) naporima da spriječe nagrđivanje svoje imovine posezali su za istom metodom i ispisivali prijetnje i kletve protiv vandala.

Tako M. della Corte¹ navodi da se u Rimu, na hramu boga Sunca, nalazi slijedeći natpis: "*C. Iulius Anicetus, ex imperio Solis rogat ne quis velit parietes aut triclias inscribere aut scariphare*" ili u prijevodu: "*Gaj Julije Anicet po zapovijedi Sunca moli da nitko ne poželi po zidovima ili arkadama pisati ili urezivati*".

No u pokušajima zastrašivanja i odbijanja nezvanih "pisaca" nisu uvijek bili tako pristojni. U Pompejima je tako pronađen natpis: "*Si quis heic ulla scripserit tabescat neque nominetur*"², odnosno "*Ako netko ovdje nešto napiše neka umre i neka mu se nikad ime ne spomene*"!

Drugi su pak zazivali božji bijes: "*Habeat Venerem Pompeianam iratam qui hoc laeserit*"³ i "*Quisquis hoc laeserit habeat iratum Iovem*"⁴ – "*Neka navuče bijes Venere Pompejanske onaj koji ovo nagrđi*" i "*Neka onaj tko ovo nagrđi zasluži bijes Jupitera*"!

¹ M. della Corte, *Amori e amanti di Pompei antica*, Arti grafiche Palumbo & Esposito, Cava dei Tirreni (Salerno), 1958, str. 73 (prijevod svih grafita - prof. Z.

Šešelj i autor)

² *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL) IV*, br.7521, ed. C. Zangemeister, Berlin, 1871. U ovom su korpusu sabrani svi dotad poznati pompejanski grafiti koji su pritom numerirani. Svi brojevi uz grafite u ovom radu dio su tog golemog korpusa (oko 9000 natpisa!), dok su oni bez broja kasnija otkri

ća, pogotovo profesora Mattea della Corte.

³ CIL IV, 538

⁴ CIL IV, 8368

No očito ništa nije pomagalo, jer je neki drznik u Rimu tako na grčkom odvratio: "Πολλοὶ πολλ' ἐπήγορασαν. Ἐγὼ μόνος οὐκ ἐπήγορασα.", ili "*Svi su nešto napisali. Jedino ja nisam*"!

Kao što vidimo, reakcije su bile raznolike, kako bijesnih vlasnika zidova, tako i bezobraznih autora grafita, koji nisu pokazivali nikakvu namjeru da prestanu to činiti – i još uvijek nisu.

No spominjanje tadašnjih grafita ne završava na zidovima na kojima su pisani, već su našli svoje mjesto i u literaturi, tj. u djelima antičkih pisaca. Uz Marcijala⁶, grafite spominju još i Ciceron⁷, Svetonije⁸, Plinije Mladi⁹, Plaut¹⁰, Plutarh¹¹, Aristofan¹², Lukijan¹³...

ŠTO SU GRAFITI?

Naziv *grafiti* dolazi od oblika za množinu talijanske riječi *grafitto*, što znači *našaran*, a potječe od grčkog glagola γράφω, *pišem*. Riječ *grafitto* lingvistički je i sadržajno povezana s imenom posebne vrste zidnog slikanja koja se naziva *sgrafitto*. No značenje riječi *grafit* upotrebom se toliko proširilo da uključuje gotovo svaku vrstu javnog natpisa koji nema službeno odobrenje i koji je u principu nepoželjan.¹⁴ Danas se tako grafiti određuju definicijom po kojoj je to bilo koji neobavezni zapis, nepristojan crtež ili oznaka na zidovima zgrada, za razliku od svrhovitih zapisa koje zovemo natpisima.¹⁵ Također se objašnjava kao crtež ili zapis urezan u zid ili drugu površinu ili našaran na antički zid kao u Pompejima ili Rimu.¹⁶

⁵ M. della Corte, op. cit., n. 1, str.17

⁶ Marcijal, Epigrama, XII, 61

⁷ Ciceron, Govori protiv Vera, II, 3, c. 33, 77

⁸ Svetonije, Dvanaest rimskih careva, Neron, 45

⁹ Plinije Mladi, Pisma, VIII, 7

¹⁰ Plaut, Trgovac, II, 3, 74

¹¹ Plutarh, Usporedni životopisi, G. Grakho, 17

¹² Aristofan, Ose, 98 - 99 i sholije uz stih 99

¹³ Lukijan, Razgovori hetera, 10, 4

¹⁴ R.Blume, *Graffiti. Discourse and Literature*, John Benjamins Publishing Company, Philadelphia 1985, str. 137

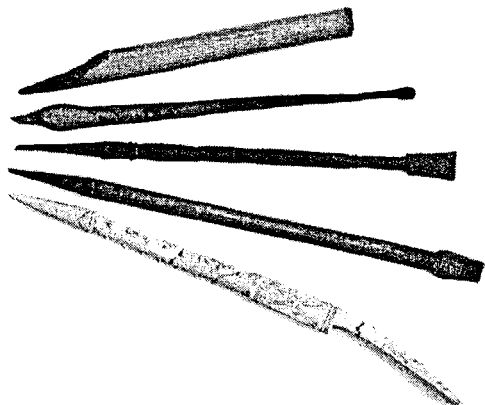
¹⁵ *The New Encyclopaedia Britannica, Micropaedia*,

vol. 5, *Encyclopaedia Britannica Inc.*, Chicago, 1990, str. 405

¹⁶ *Encyclopaedia Britannica*, n. 15, str.732

Tehnika pisanja grafita

Anonimni su se autori služili alatom koji se i dan danas nalazi u svačijoj torbi ili džepu – pisaljkom. U početku se koristila brončana ili željezna pisaljka (*graphium*) kojom se željeni tekst urezivao na podlogu (inače se njome ispisivao tj. urezivao tekst na pločice presvučene voskom, *tabulae ceratae*), koju je kasnije zamijenila drvena pisaljka (*calamus*) namočena u tintu (*atramentum*), kojom se inače pisalo po papiru (sl. 1).

sl. 1

Pribor za pisanje: pisaljka od trske, dvije brončane pisaljke, željezna pisaljka presvučena broncom i pisaljka od bjelokosti

Uz to mogla je savim zadovoljavajuće poslužiti i kreda, komad ugljena, nokat, komadić drva ili čačkalica¹⁷ - kao na primjer u ruci parazita koji je tu večer loše jeo (ili nije uopće jeo) za stolom nekog bogataša, pa je osjetio potrebu da mu se za to osveti rečenicom možda baš poput ove, namijenjene izvjesnom Luciju Istacidu: “Onaj u čijoj kući ja ne jedem je barbar!”¹⁸

Stil i jezik grafita

Stilski registar takvih zapisa pripadao je ponajviše onom tipu iskaza koji je antička retorika imenovala pojmom *tenuis* – prizeman, jednostavan ili priprost, premda je bilo autora koji su se trudili svojim iskazima dati i nešto uzvišeniju formu uobličivši ih u stihove. Usprkos tome, mnogi grafiti odskoču od prosjeka po svojoj uzvišenosti (pogotovo u usporedbi s današnjima), za što je bazilika u Pompejima, koja obiluje stihovima poznatih i nepoznatih pjesnika, najbolji dokaz. Sam je Marcijal¹⁹ primijetio da su goli zidovi jedina nada siromašnom i nepoznatom pjesniku! No isto tako često se posezalo za djelima poznatih i

¹⁷ M. Brion, *Pompeii & Herculaneum: The glory and the grief*, Elek Books Limited, London, 1960, str. 143

¹⁸ CIL IV, 1880

¹⁹ Marcijal, *Epigrami*, XII, 61

objavljenih pjesnika, pa tako nalazimo citate Albija Tibula, Ovidija, Vergilija, pa čak i Diogena!²⁰

Uz silne grafite na latinskom jeziku u Pompejima su nađeni i mnogi na grčkom, bilo kao osobna imena, latinska ili grčka, kao npr. Πουμπυένια²¹ (sl. 2), bilo kao

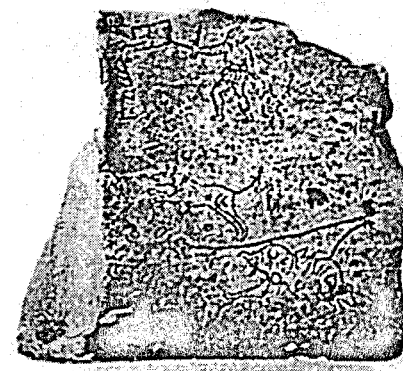
ΠΡΙΜΙΓΕΝΙΑ sl. 2

cijeli grafiti. To nam pokazuje da su Pompeji očito bili izuzetno živahan i popularan grad u koji su svraćali putnici iz raznih krajeva (i ostavili svoj trag).

TEMATIKA GRAFITA

S obzirom na živu urbanu sredinu u kojoj su pisani, uopće nas ne treba čuditi tematska šarolikost grafita.

*Gladijatori*²² (sl. 3) su uvjerljivo najomiljenija tema autora grafita koji se prisjećaju njihovih pobjeda, vještine zastrašivanja i uspjeha kod žena. Tako

sl. 3

Prikaz borbe sekutora (lijevo) i retijarija (desno)

znamo da je Nobilior bio pobjednik 11 puta, Bebriks 15, Aukt 50, a Sever čak 55 puta, te da je Celad bio *suspirium puellarum* i *decus puellarum*, drugim riječima veliki zavodnik i lomitelj ženskih srca, no isto su tako ovjekovječeni i Polikarp i Oficioz koji su umjesto časne borbe odabrali bijeg iz arene!

²⁰ M. Grant, *Cities of Vesuvius: Pompeii and Herculaneum*, The Hamlyn Publishing Group Limited, Feltham, Middlesex, 1974, str. 213

²¹ CIL IV, 8274

²² M. Brion, op. cit., n. 17, str. 118 - 119 (cijeli odlomak)

Iznimno velik broj grafita posvećen je *politici* i *političarima*²³ (većina sačuvanih grafita potječe iz godine u kojoj su Pompeji nestali pod vulkanskim pepelom, 79. n. e.), što je navelo Cicerona²⁴ da izjavi da je lakše postati senator u Rimu nego dekurion u Pompejima (sl. 4, 5)! Jedno od najistaknutijih političkih

sl.4
Izborni grafit. Imena kandidata pisana su crvenom tintom

sl.5
Izborni grafit.

lica, iako su se ona mijenjala iz godine u godinu, od izbora do izbora, je Pakvije Prokul, pekar koji je na opće oduševljenje postao edilom i čiji nam je portret ostao sačuvan (sl. 6). Velika većina ovih grafita izrazi su sreće i zahvalnosti na

sl.6
Portret Pakvija Prokula i njegove supruge

²³ M. Grant, *op. cit.*, n.20, str. 205 - 210 (cijeli odlomak)

²⁴ M. Brion, *op. cit.*, n. 17, str. 138, M. Grant, *op. cit.*, n. 20, str. 205

izboru određenih kandidata na političke funkcije, te izravno lobiranje za one koji se tek kandidiraju. No neki kandidati sigurno nisu bili oduševljeni baš svima od autora takvih natpisa. Naime, Marka Cerinija Vatiju za edila preporučaju *seri bibi*²⁵, *furunculi*²⁶ i *dormientes*²⁷, odnosno noćne pijanice, sitni lopovi i svi oni koji čvrsto spavaju, a Gaja Julija Polibija preporučaju, između ostalih (sl. 7), i dvije lokalne prostitutke, Kukula i Zmirina, što je ovog toliko

sl. 7
Izborni grafit s imenima duovirskih kandidata Gaja Julija Polibija i Lukrecija Frontona

razljutilo da je čak tražio da se njihovi natpisi izbrišu²⁸! Velik broj grafita posvećen je Neronu i, pogotovo, njegovoj supruzi Sabini Popeji (rodnom iz Pompeja), koji su bili jako omiljeni, što zbog Popejina porijekla, što zbog Neronovog financiranja obnove grada nakon potresa 62. godine.²⁹

Određen broj grafita posvećen je popularnim *glumcima*³⁰ Soreksu (čija nam je bista ostala sačuvana) i Akciju, koji je u Pompejima na turneji polučio velik uspjeh, te glumici Histrionici Rotici.

Uz ove prisutni su i grafiti koji prenose bizarne poruke: jednom upozoravaju da *cacatores*³¹ i *stercorarii*³² svoju nuždu obavljaju negdje drugdje, jer će u protivnom požaliti, drugi put javljaju da je jedna žena iz Puteola 17. listopada rodila petorke (sic!) i to tri sina i dvije kćeri (što je popraćeno crtežom svinje ili možda kuje)³³, zatim je tu bijesna izjava nezadovoljne mušterije koja poručuje vražjem gostioničaru da sam pije svoj kiseliš³⁴ i još mnogo drugih. Svi su oni,

²⁵ CIL IV, 581

²⁶ CIL IV, 576

²⁷ CIL IV, 575

²⁸ R. Étienne, *Pompeii: the day a city died*, Thames & Hudson / New Horizons, 1998, str. 60

²⁹ R. Étienne, *op. cit.*, n. 28, str. 78

³⁰ M. Brion, *op. cit.*, n. 17, str. 114

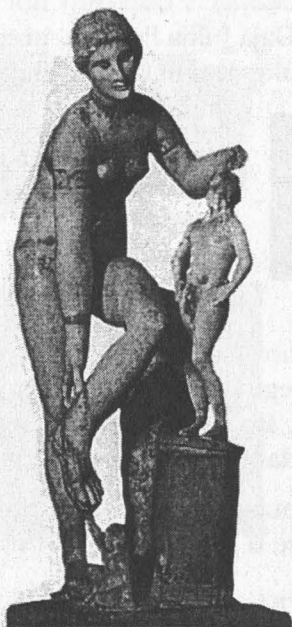
³¹ CIL IV, 6641, 3782, 3832, 4586

³² CIL IV, 7038

³³ A. Mau, *Pompeji in Leben und Kunst*, Leipzig, 1908, str. 514

³⁴ M. Grant, *op. cit.*, n. 20, str. 194

jasno, rezultirali daljnjim grafitima, od kojih je zasigurno najpoznatiji onaj čiji se autor divi zidu koji se još nije srušio pod teretom svih gluposti napisanih po njemu:

sl. 8
Venera i Prijap

“Admiror, o paries, te non cecidisse ruinis
Qui tot scriptorum taedia sustineas”³⁵!

No u gradu čija je zaštitnica Venera (sl. 8), gradu s burnim ljubavnim i noćnim životom, ljubav i sve vezano uz nju nije moglo proći neopaženo i nezapaženo. I nije.

LJUBAVNI GRAFITI

Ljubavni grafiti čine posebnu cjelinu golema korpusa pompejanskih i, općenito, rimskih grafita. Iako su nam svojom tematikom jednako bliski kao i politički grafiti, načinom svog izražavanja (zbog onovremenog nepostojanja elektronskih medija, kao ni jumbo plakata s fotografijama političkih kandidata) koji se do dana današnjeg nije promijenio, oni nam postaju još bliskijima. Ljubav kao vječna tema i inspiracija čini ove grafite jednako razumljivima i shvatljivima danas kao što su bili i u doba svog nastanka, jer – ljubav ostaje ljubav.

³⁵ CIL IV, 1904

Mudre izjave

Nerijetki stanovnik Pompeja, ili možda samo prolaznik koji se u trenutku inspiracije zatekao u Pompejima pa se poslužio najbližim zidom, osjetio je potrebu da svoju, ljubavlju nadahnutu, mudrost ovjekovječi za sva vremena. Mnoge od tih, često kratkih, izjava danas bismo nazvali antologijskima, i doista, da postoji antologija grafita kao što postoje antologije drugih izričajnih oblika, velik broj ovih u njoj bi zaslužio svoje mjesto. Pisani su i ostrim tonom, i blagim; i kritično, i s odobravanjem; i šturo, i lirski; dobar odraz poslovice *quot capita tot sententiae*, koliko ljudi, toliko čudi, i svaka se izražava na svoj način.

“*Amamus? Invidemus*”³⁶ (*Volimo? Ljubomorni smo*), govori tako jedan cinik, dok mu se drugi pridružuje svojim komentarom – “*Amantes, ut apes, vitam melitam exigunt*”³⁷ (*Ljubavnici vode meden život kao pčele*), a treći upozorava da “*Quisquis amat pereat*” (“*Tko voli neka propadne*”)³⁸!

Na njega se nadovezuju dva natpisa, prvi koji kaže “*Velle*”³⁹ (“*Izbriši*”), a drugi “*Amantes... amantes... cureges*”⁴⁰ (*Ljubavnici... ljubavnici... [bolesnici] potrebiti lijeka*)!

Za razliku od ovih britkih komentara, netko s više blagonaklonosti napisao je: “*Nemo est bellus nisi qui amavit*” (*Nitko nije dobar [čovjek] ako nije volio*), na što je netko podrugljivo dopisao “*... mulierem adulescentulam*” (*... mladu djevojku*)⁴¹! Netko pak treći očito je shvatio moć grafita i napisao “*Iam docui silices verba benigna loqui*”⁴² (*Već sam shvatio da kamenje govori slatke riječi*), dok se netko četvrti pun strasti i neshvaćanja zapitao: “*Quis amare vetat? Quis custodit amantes?*”⁴³ (*Tko zabranjuje voljeti? Tko štiti ljubavnike?*) (sl.9)...

QUIS AMARE VETAT? QVIS CUSTODIT AMANTES? sl 9

³⁶ M. della Corte, *op. cit.*, n. 1, str. 30

³⁷ CIL IV, 8408

³⁸ CIL IV, 4659 - 4663 - 5186

³⁹ M. delle Corte, *op. cit.*, n. 1, str. 32

⁴⁰ M. delle Corte, *op. cit.*, n. 1, str. 32; riječ *cureges* je jedinstvena složenica riječi *curae* i *egeni*

⁴¹ CIL IV, 1883

⁴² CIL IV, 1118; značenje riječi *silices* je vulkansko kamenje, dakle ono koje je ostavljalo tamni trag i kojim se služilo pri pisanju grafita

⁴³ CIL IV, 4509

Novu skupinu čine oni koji su svoju inspiraciju pretočili u stihove, metrički začuđujući točne, dok su od samih metričkih formi najprisutniji elegijski distisi, a zatim pentametri i heksametri. No unatoč lirskoj formi, za sadržaj ponekad uistinu ne možemo reći da je pjesnički!

Zanimljiva je skupina grafita u elegijskom distihu od ruke najvjerojatnije jednog autora, napisanih jedni ispod drugih, te se mogu čitati kao manje-više neprekinuta cjelina, što donekle otežava oštećenost posljednjeg grafita:

“Surda sit oranti tua ianua laxa ferenti
audiat exclusi verba receptus amans;”⁴⁴
“Ianitor ad dantis vigilet si pulsat inanis
surdus in obductam somniet usque seram;”⁴⁵
“Quid pote tam durum saxo aut quid mollius unda?
dura tamen molli saxa cavantur aqua;”⁴⁶
“Ubi perna cocta est si convivae apponitur
non gustat permam lingit ollam aut caccabum;”⁴⁷
“Quisquis amat calidis non debet fontibus uti
nam nemo, flammis ustus, amare potest;”⁴⁸
“Hominem reddidit rhetor qui emit
servom/ /mos habet”⁴⁹

“Nek tvoja vrata budu gluha za ljubavnika koji moli, a slobodna onome koji nosi [darove], nek ljubavnik primljen čuje riječi odbijenoga.” “Vratar nek bdije za [dolazak ljubavnika] koji donosi darove, a neka gluh spava uz povučeni zasun ako pokuca siromah.” “Što može biti tako tvrdo kao stijena, što pak mekše od vode? Ipak tvrde stijene probija meka voda.” “Kad se kuha šunka, ako se ponudi gostu, taj ne kuša [samo]šunku, već liže lonac i zdjelu;” Tko ljubi ne smije rabiti vruću vodu; nitko naima ne može ljubiti raspaljen plamenom.” “Retor je stvorio čovjeka koji kupuje roba/ /ima običaj.”

No puno je lirskija slijedeća strofa, mogli bismo reći i pjesma, sastavljena od svega četiri pentametra (sl. 10):

⁴⁴ CIL IV, 1893; utjecaj Ovidija

⁴⁵ CIL IV, 1894; utjecaj Seksta Propercija

⁴⁶ CIL IV, 1895; očit utjecaj Ovidija (usp. *Ars amatoria*, I, 475 - 476, “quid magis est saxo durum, quid mollius unda?”)

⁴⁷ CIL IV, 1986

⁴⁸ CIL IV, 1898

⁴⁹ CIL IV, 1899

sl. 10

“Nihil durare potest tempore perpetuo.
Cum bene Sol nituit, redditur Oceano;
Decrescit Phoebe quae modo plena
fuit.

Sic Venerum feritas saepe fit aura levis.”⁵⁰,

to jest: “Ništa ne može trajati vječno. Kad Sunce okonča dnevni sjaj, vraća se u Ocean: gasi se Sunčev krug koji je još maločas Feb činio punim. Tako se i silina ljubavnih strasti [Venerâ] često pretvara u lagani dašak.”

U suprotnosti s prethodnima stoje sljedeći grafiti, također napisani u distihu, no sadržajno znatno različiti od prethodnih. Kako bi pokazao uljudenost i nježnost jačeg spola, jedan je autor napisao, očito vjerujući da namjera nije bitna, ove stihove:

“Quisquis amator erit Scythiae licet ambulet oris
nemo adeo ut feriat barbarus esse volet”⁵¹,

dakle “Tko god želi biti ljubavnik, makar dolazio i sa skitskih obala, ne želi biti toliki barbar da podigne ruku [na ženu]”, a drugi je uputio izravnu opomenu svima onima koji nemaju časne namjere:

“Si quis forte meam cupiet violare puellam,
Illum in desertis montibus urat amor”⁵²,

dakle “Ako netko poželi povrijediti moju djevojku neka ga Amor goni po pustim planinama”!

Jedan se, međutim, grafit izdvaja od ostalih, kako svojom lirikom i duhovitošću, tako i svojom iskrenošću, mudrošću i zdravim razumom:

“Alliget hic auras, si quis obiurgat amantes,
et vetet assiduas currere fontis aquas.”⁵³,

to jest “Ako bi tko htio odvratiti ljubavnike, nek ovdje priveže vjetrove i neka spriječi da teku obilati izvori vode.”, drugim riječima – uzaludan mu je posao.

⁵⁰ CIL IV, 9123

⁵¹ CIL IV, 1950

⁵² CIL IV, 1645

⁵³ CIL IV, 1649, pisano pod utjecajem erotske poezije, poglavito Katula (usp. *Katul*, 70, 4)

On njoj i ona njemu⁵⁴

Najjednostavnija pismena očitovanja ljubavi koje najčešće i nalazimo na pompejanskim zidovima su pozdravi i posvete jedne osobe drugoj, a da ne dođe do zabune, pisani su na zidu kuće u kojoj je voljena osoba živjela. Takav jednostavan, iskren i donekle nevjest način izjavljivanja ljubavi upućuje nas da je riječ najvjerojatnije o mladim ljudima, iako se moramo zapitati kakve je to osjećaje izazivalo kod njihovih roditelja koji su ujedno bili i vlasnici "oskvrnutog" zida!

Tako kratko i jasno "*Ismarus Crocineni suae salutem*" (*Ismar pozdravlja svoju Krocinenu*)⁵⁵, "*Pier Aproniae Secundinae salutem*" (*Pier pozdravlja Aproniju Sekundinu*)⁵⁶, "*Campylus Poppaeae salutem*" (*Kampil pozdravlja Popeju*)⁵⁷ etc., dok posvete pišu "*Modestus Musae suae*" (*Modest svojoj Muzi*)⁵⁸, "*Eros Thymeli*" (*Eros Timeli*)⁵⁹ itd.

Neki idu malo dalje u naglašavanju svoje vjernosti i odanosti, pa tako "*Apsyrtus Valentinae ubique salutem*" (*Apsirt pozdravlja Valentinu gdje god bila*)⁶⁰, isto tako "*Lucilius Lucidae suae ubique salutem*" (*Lucilije pozdravlja Lucidu gdje god bila*)⁶¹, a nepoznati obožavatelj (dama možda poznat) slično tako piše: "*Vale, Modesta, vale! Vale ubicumque es*" (*Zdravo, Modesto, zdravo! Zdravo gdje god bila*)⁶². Jedan odlazi još dalje i svoju voljenu naziva gospodaricom: "*Secundus Primae suae ipse salutem; rogo, domina, ut me ames*" (*Sekundus sam pozdravlja svoju Primu; molim te, gospodarice, da me voliš*)⁶³, dok netko praznovjeren poručuje: "*Victoria vale, et ubique is, suaviter sternutes*", odnosno "*Zdravo, Viktorijo, i gdje god bila sretno kihala*"!⁶⁴

No jedinstven je slučaj grafit čiji autor nije mogao drugačije izraziti svoje divljenje nego ovim riječima: "*Venus est, Venus!*" (*Venera si, Venero!*)!⁶⁵

⁵⁴ M. della Corte, *op. cit.*, n. 1, str. 37 - 44 (cijeli odlomak)

⁵⁵ CIL IV, 5298

⁵⁶ CIL IV, 7062

⁵⁷ CIL IV, 6817

⁵⁸ CIL IV, 8638

⁵⁹ CIL IV, 8653

⁶⁰ CIL IV, 8540

⁶¹ CIL IV, 8676 - 8677

⁶² CIL IV, 4504

⁶³ CIL IV, 8364

⁶⁴ CIL IV, 1477

⁶⁵ CIL IV, 1625

Iako su takvi reci pisani na vidljivom mjestu (gdje ih voljena osoba sigurno može pročitati), neki su se ipak ogradili od zlih jezika vrlo jednostavnim trikom – korištenjem nadimaka, vjerojatno poznatih samo dotičnim ljubavnicima, kao što su *Prima* i *Secundus*, dakle *Prva* i *Drugi*, zatim bogovi *Eros* i *Timela*, *Modestus*, *Skromni*, i njegova *Muza*, *Lucilius* i *Lucida* (izvedenice od riječi *lux*, svjetlo), *Venera*... Usprkos izloženosti grafita pogledima sviju, ne trebaju svi znati tko ih piše i kome su posvećeni!

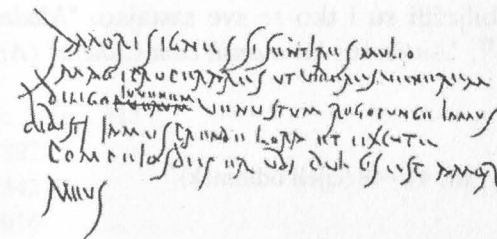
Mora se priznati da su djevojke (sl. 11) rijetko kada bile dovoljno odvažne da na tako otvoren način iskažu svoje osjećaje, možda iz straha pred javnim kom-

sl. 11

Portret djevojke sa pisaljkom, tzv. "Pjesnikinje"

promitranjem, možda iz straha od odbijanja od strane voljenog mladića. No jedna se ipak odvažila i napisala: "*Optata Secundo suo salutem*"⁶⁶ (*Optata pozdravlja svog Sekunda*). Dotičnoj Optati možemo pridodati svega još jednu žensku osobu koja je isto tako bila dovoljno hrabra, no i puno otvorenija (sl. 12):

sl. 12

⁶⁶ CIL IV, 6755

"Amoris ignes si sentires, mulio,
 Magis properares ut videres Venerem.
 Diligo iuvenem Venustum: rogo, punge, iamus
 Bibisti? Iamus! Prende lora et execute,
 Pompeios defer, ubi dulcis est amor
 Meus!"⁶⁷,

odnosno "Da osjećaš Amorov plam, kočijašu, požurio bi još više da vidiš Veneru. Volim mladog Venusta: molim te, podbodi [konja], krenimo. Pio si? Krenimo! Uzmi bič i ošini, prenesi me u Pompeje gdje je moja slatka ljubav!"

Drugi o njima⁶⁸

Budnom oku javnosti rijetko što promakne, pa su tako i ljubavni sastanci često imali neželjene svjedoke koji su bili voljni s ostalima podijeliti tko je s kim gdje bio, komentirati (loš) karakter brojnih zavodnika i nevjernih muževa, ali i okrutnih i hladnih žena.

Nisu svi grafiti tako očito zlonamjerni, naime mnogi samo govore tko koga voli, no kako možemo znati da ta voljena osoba nije životna družica nekog drugog (koji je, u tom slučaju, morao biti jako bijesan i ljubomorani) ili da njen obožavatelj nije zapravo (još jedan) nevjerni muž?

Tako "Figulus amat Idaiam" ("Figul voli Idaju")⁶⁹, "Caesius Fidelis amat Meconem" ("Cezije Fidel voli Mekonu")⁷⁰, "Cornelia Helena amat ab Rufo" ("Korneliju Helenu voli Ruf")⁷¹, ali "Serena Isidorum fastidit" ("Serena je odbila Izidora"), "Marcellus Praenestinam amat et non curatur" ("Marcel voli Prenestinu ali nju [za njega] nije briga"), a "Successus textor amat Coponiaes ancillam nomine Iridem, quae quidem illum non curat, sed ille rogat, illa commiseretur. Scribit rivalis (Severus) vale!"⁷² ("Sukces suknar voli Koponijinu sluškinju po imenu Iridu, koja doduše za njega baš ne mari, ali on moli, pa se ona smiluje. Ovo je napisao rival (Sever), zdravo!")

Budni sugrađani zabilježili su i tko se sve sastajao: "Modestus cum Albana" ("Modest s Albanom")⁷³, "Antiochus hic mansit cum Cithera" (Antioh je ovdje ostao

s Kiterom)⁷⁴, "Romula hic cum Staphilo moratur"⁷⁵ ("Romula je ovdje bila sa Stafilom") ali (nažalost) i "Staphilus hic cum Quieta" ("Stafil je ovdje bio s Kvijetom")⁷⁶!

Na udaru javnosti našli su se i zavodnici naivnih djevojaka, pogotovo dva gladijatora – Tračanin Celad i retijarij Krescens: "Suspirium puellarum Celadus traex"⁷⁷ ("Tračanin Celad uzdah djevojaka"), "Puellarum decus Celadus"⁷⁸ ("Celad ukras djevojaka"), "Crescens insigniarius Campanus, Crescens puellarum dominus"⁷⁹ ("Krescens izvrsni Kampanac, Krescens gospodar djevojaka"), "Crescens retiarius, puparum matutinarum, nocturnarum et aliarum medicus"⁸⁰ ("Krescens retijarij, liječnik jutarnjih, noćnih i ostalih djevojaka"), a nije bolje prošao ni jedan vojnik: "Floronus beneficiarius ac miles Legionis VII hic fuit, neque mulieres scierunt nisi paucae... et se dederunt"⁸¹ ("Ovdje je bio Floronije, niži oficir i vojnik VII legije i malo je žena to znalo.... i dale su mu se")!

Sretne ljubavi

Iako nam se može učiniti da su svi muževi tog doba bili prevaranti, a žene nevjernice, među mnoštvom ljubavnih grafita nije teško pronaći one koji će nas dirnuti.

Jedan usamljeni muž koji je boravio u Pompejima u sobi gostionice u kojoj je prespavao napisao je: "Vibius Restitutus hic solus dormivit et Urbanam suam desiderabat"⁸² ("Vibije Restitut ovdje je spavao sam i čeznuo za svojom Urbanom").

Drugi je vjeran muž želio stihovima izraziti svoju odanost:

"Scribenti mi dictat Amor mo(n)stratque Cupido.
 A peream, sine te si deus esse velim."⁸³

("Kad pišem u pero mi diktira Amor i pokazuje mi [što da pišem] Kupidon. Oh, propao, da hoću biti bog bez tebe!"), a trećemu jasno je da je najbolja žena ipak ona od krvi i mesa:

⁷⁴ CIL IV, 8792

⁷⁵ CIL IV, 2060

⁷⁶ A. Mau, *op. cit.*, n. 33, str. 513

⁷⁷ CIL IV, 4342 - 4397

⁷⁸ CIL IV, 4289 - 4345

⁷⁹ CIL IV, 8915 - 8916

⁸⁰ CIL IV, 3453

⁸¹ CIL IV, 8767

⁸² CIL IV, 2146

⁸³ CIL IV, 1928

⁶⁷ CIL IV, 5092

⁶⁸ M. della Corte, *op. cit.*, str. 44 - 48 (cijeli odlomak)

⁶⁹ CIL IV, 3131

⁷⁰ CIL IV, 1812

⁷¹ CIL IV, 4637

⁷² CIL IV, 8259

⁷³ CIL IV, 6818

“Non ego tam curo Venerem de marmore factam
carminibus quam quae spirat ubique recens”⁸⁴

(“Ne hvalim toliko pjesmama Veneru načinjenu od mramora koliko onu koja diše i uvijek je nova”)!)

Dokaz da u Pompejima ima još vrljih muškaraca je i autor slijedećeg grafita (sl. 13):

“Quoi scripsi semel et legi iure mea puella est
quae praetium dixit non mea sed populi est”⁸⁵

QVOI SCRIPSI SEMEL ET LEGIT MEA IURE PUELLA EST sl. 13
QUAE PRAETIUM DIXIT NON MEA SED POPULI EST

(“Ona kojoj sam jedanput pisao i čitao s pravom je moja djevojka. Ona koja je rekla cijenu ne pripada meni nego narodu.”), a u moralnoj pouci pridružuje mu se i ovaj:

“Lascivos voltus et blandos aufer ocellos
coniuge ab alterius! Sit tibi in ore pudor”

“Skreni lascivan i umiljat pogled sa tuđe žene! neka ti na licu bude stid”

Nekoliko grafita posvećeno je djevojci po imenu Pupa, od kojih je najljepši ovaj:

“Si quis non vidit Venerem, quam pinxit Apelles,
Pupam meam aspiciat: talis et illa nitet.”⁸⁶

(“Ako netko još nije vidio Veneru, koju je naslikao Apel, neka pogleda moju Pupu: tako i ona sjaji.”)!

Nesretne ljubavi

Kao ni danas, ni tada nisu sve ljubavi bile idilične i prolazile su svoje uspone i padove. Mnogi od tih manje blaženih trenutaka ljudske slabosti, neodlučnosti, pa čak i bijesa i okrutnosti, ostali su nam zabilježeni, napisani bez previše razmišljanja i nadasve iskreno.

Jedan izmučeni ljubavnik napisao je tako slijedeće stihove (sl. 14):

“Si potes et non vis, cur gaudia differs,
spemque foves et cras usque redire iubes?”

⁸⁴ CIL IV, 3691

⁸⁵ CIL IV, 1860

⁸⁶ CIL IV, 6842

Ergo coge mori, quem sine te vivere coges.

Munus erit certe non cruciasse boni .

Quod spes eripuit, spes certe redd(i)t amanti.”⁸⁷,

SITIS ET NON VIS. CUR GAUDIA
DIFFERS SPEM QUAE FOVES. ET
CRUCIAS BONI REDIRE IUBES
QUOD SPECES ERIPUIT QUIAM
SINE TE VIVERE COGES
MUNUS ERIT. CERTE. NON
CRUCIASSE BONI. QUOD SPECES
ERIPUIT. SPES. CERTE REDDIT AMANTI

sl.14

dakle “Ako možeš, a nećeš, zašto odgadaš naslade, griješ nadu i zapovijedaš svaki put da se vratim sutra? Dakle natjeraj u smrt onoga kojeg tjeraš da živi bez tebe: dobrome će sigurno biti na dar to da se nije mučio. Što je nada otela to nada sigurno vraća ljubavniku.”.

To pročitavši reagiralo je nekoliko ljudi koji su ispod dopisali: “Qui hoc leget nunc quam postea aliud legat, nunquam sit salvus” (“Tko to čita neka nikada više ništa drugo ne čita i neka nikada ne bude zdrav”), “Qui supra scripsit” (“Tko je to napisao”), “Vere dicis” (“Pravo kažeš”) i “Hedysto feliciter” (“Sretno Hedistu”)⁸⁸!

Netko drugi je, očito ljut, odlučio Veneri (koja je kriva za sve) stati na kraj na nimalo nježan način (sl. 15):

“Quisquis amat veniat; Veneri volo frangere costas
fustibus et lumbos debilitare deae;

Si potest illa mihi tenerum pertundere pectus,
cur ego non possim caput illae frangere fuste?”⁸⁹,

ili u prijevodu: “Thogod ljubi neka dođe; Veneri želim prebiti rebra i batinama

QUI SCIS AMAT VENIAT VENERI VOLO FRANGERE COSTAS
FUSTIBUS ET LUMBOS DEBILITARE DEAE
SI POTEST ILLA MIHI TENERUM PERTUNDERE PECTUS
CUR EGO NON POSSIM CAPUT ILLAE FRANGERE FUSTE

sl. 15

božici smekšati slabine; ako ona može meni probosti nježno srce, zašto ja njoj ne bih mogao batinom razbiti glavu?”!

⁸⁷ CIL IV, 1837

⁸⁸ CIL IV, 1837

⁸⁹ CIL IV, 1824

No da nije sve crno potvrđuje jedan grafit čiji autor odlazi nakon svake svađe, no svaki put se iznova vraća (sl. 16):

*"Nunc est ira recens, nunc est discedere tempus.
Si dolor afuerit, crede, redibit amor."*⁹⁰

NUUNC·EST·IRA·RECENS·NUUNC·EST·DISCEDERE·TEMPUS] sl.16
SI·DOLOR·AFUERIT·CREDE·REDIBIT·AMOR]

(*"Nastala je nova svađa, sad je vrijeme otići. Ako mine bol, vjeruj, vratit će se ljubav."*)!

Kao odličan odgovor na grafit *"Quisquis amat pereat"* (*"Tko voli neka propadne"*)⁹¹(sl. 17) nameće se ovaj (sl. 18):

*"Quisquis amat valeat, pereat qui nescit amare;
bis tanto pereat quisquis amare vetat."*⁹²,

QUISQUISAMAT VALEAT PEREAT sl. 17

[quis]QUISAMATVALEATPEREATVAI sl. 18
NECITAMAREDISTANTOCELIAT
QUISAMATVALEAT

to jest: *"Tko voli, neka mu je sa srećom, neka propadne onaj koji ne zna voljeti, a duplatoliko neka propadne onaj koji zabranjuje voljeti!"*

Novellia Primigenia⁹³

Jedno od najčešće spominjanih ženskih imena bez sumnje je ime lijepe Novelije Primigenije. Titula na nadgrobnoj steli Gaja Novelija Natalisa – *magister augustalium*⁹⁴ (glavni svećenik Augustova kulta), pronađenoj kod Porta Marina u Pompejima, čiji je sin Ruf (stela s natpisom *"Caio Novellio Cai filio Rufo"*)⁹⁵ iz Nucere) najvjerojatnije bio Primigenijin otac (ona sama bila je iz Nucere i nosi gentilno ime Novelija), navodi nas na zaključak da je bila

⁹⁰ CIL IV, 4491

⁹¹ CIL IV, 4659 - 4663 - 5186

⁹² CIL IV, 4091

⁹³ M. della Corte, *op. cit.*, str. 83 - 100, cijeli odlomak

⁹⁴ CIL X, 1055

⁹⁵ CIL X, 1095

plemenita roda i ujedno prvo dijete u obitelji, zbog čega i nosi ime Primigenia (Prvorodena).

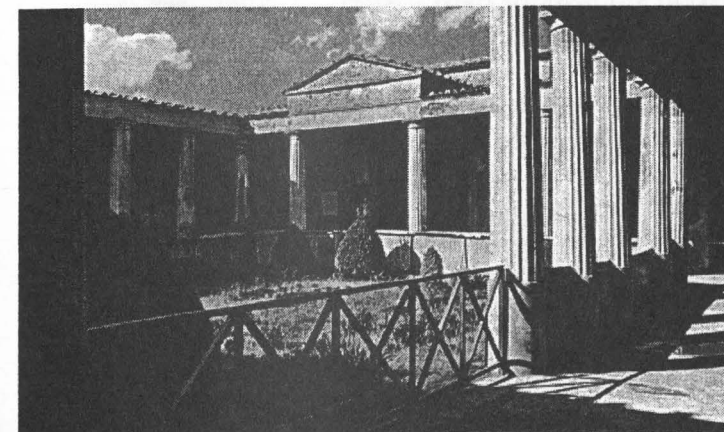
Bila je prava *femme fatale* svoga vremena, plemenita, prekrasna i zadivljujuća, obožavana od mnoštva muškaraca i, vjerojatno, jednako toliko omražena od strane njihovih supruga i djevojaka (sl. 19). Grafiti s njenim imenom, bili to

sl. 19
Karikatura Novelije Primigenije

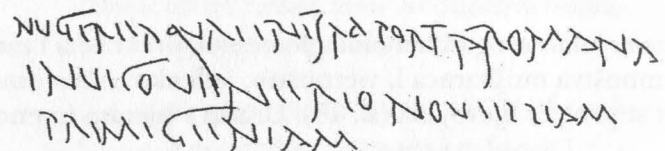
samo pozdravi lijepoj Primigeniji ili pak sjećanja na njihov susret, nađeni su ne samo u Pompejima već i, posve očekivano, u njenoj rodnoj Nuceri, te Pozzuoliju (Puteoliju), Napulju (Neapolisu) i Herkulanumu i to pisani i latinskim i grčkim jezikom!

Čini se da su njeni najuspješniji udvarači za vrijeme tog kratkog boravka u Pompejima bili Kvint Popej Sabin i Lucije Cej Sekund, obojica imućni i ugledni građani (Sabin je bio vlasnik Desete inzule Prve regije, poljoprivrednih imanja u predgrađu Pompeja i "kuće Menandra" [sl. 20] u kojoj je Primigenija vjerojatno i odsjela dok je Sekund bio svojta cara Nerona preko njegove žene Popeje).

sl. 20
Vestibul "kuće
Meandra"

Sabinov prokurator Eros u vestibulu Sabinove kuće tako piše gdje je našao lijepu Primigeniju (sl. 21):

sl. 21

“Nuceriae quaeres ad Portam Romanam, in Vico Venerio, Novelliam Primigeniam.”⁹⁶

(“U četvrti Nucere Vicus Venerius, kod Rimskih vrata, [pronašao sam] Noveliju Primigeniju.”), dok se na fasadi nalaze slijedeći grafiti:

“Sabinus cum Primigenia hac”⁹⁷, “Sabin s Primigenijom [bio je] ovdje”, “Sabinus”⁹⁸ (“Sabin”), “Πριμιγενία”⁹⁹ (“Primigenia”), te “[Primigeniam quam feliciter mirati sumus?]”¹⁰⁰ (“Kako smo se sretno divili Primigeniji”).

Njegov suparnik, Sekund, spomenut je svega na jednom zapisu: “Secundus cum Primigenia [hic] conveniunt”¹⁰¹ (“Sekund se [ovdje] sastao s Primigenijom”).

Uz ova dva sretnika bilo je mnogo drugih koji su je mogli samo gledati i prenositi svoje pozdrave. Tako “Cornelius Carito Primigeniae salutem plurimam”¹⁰² (“Kornelije Karito puno pozdravlja Primigeniju”), “[Primigeni]ae dulcissimae amatissimaeque... salutem. Ave.”¹⁰³ (“Najsladu i najvoljeniju Primigeniju pozdravlja... Zdravo!”)

No sve što je lijepo kratko traje, pa tako i Primigenijin boravak u Pompejima. Iako grafita s njenim imenom ima posvuda u okolici, čini se da je iz Pompeja krenula u smjeru Herkulanuma, budući da na fasadama grobnica uz cestu (sl. 22) nalazimo grafite posvećene upravo njoj: “... nego Primigeniam...”¹⁰⁴ (“... tvrdim da Primigenija nije...”), “Gemma velim fieri hora nonna...”¹⁰⁵ (“Htio bih

⁹⁶ CIL IV, 8356

⁹⁷ CIL IV, 8260

⁹⁸ CIL IV, 8264

⁹⁹ CIL IV, 8274

¹⁰⁰ CIL IV, 8301

¹⁰¹ CIL IV, 5358

¹⁰² CIL IV, 3976

¹⁰³ CIL IV,

¹⁰⁴ M. della Corte, *op. cit.*, str. 93

¹⁰⁵ CIL IV, 1698

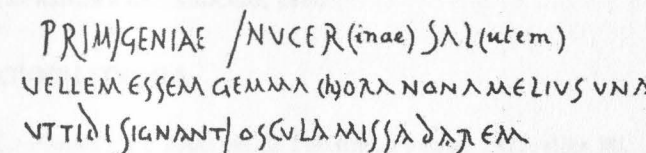

sl. 22
Grobnice uz “Via dei Sepolcri” koja vodi prema Herkulanumu

biti dragulj u devetom satu...”), “Primigeniae Nucerinae salutem”¹⁰⁶ (“Pozdravi Nuceranki Primigeniji”) i ispod njega

“Vellem essem gemma hora nona, melius una,
ut tibi signanti oscula missa darem”¹⁰⁷

(“Htio bih biti dragulj [na rubu čaše] u devetom satu, još bolje jedini [dragulj], da ti na tvoj znak dam poljupce”) (sl. 23)!

sl. 23

ZAKLJUČAK – ŠTO NAM GOVORE GRAFITI?

Pompejanski ljubavni grafiti – kako se to vidi iz prezentirana korpusa - čine unutar korpusa pompejanskih grafita zaokruženu cjelinu. No dok grafiti drugih sadržaja i drugih nakana govore o racionalnoj strani života, ljubavni grafiti progovaraju snagom strasti koja se u proteklih devetanaest stoljeća nije nimalo promijenila i koja nas danas u potpunosti identificira sa stanovnicima jednog rimskog provincijskoga gradića. Priča o tom gradiću – priča o Pompejima – ispričana je uzvišenim stilom historiografije. Priču pak o njegovim ljudima, običnim ljudima – doduše dobrostojećim, no povijesno irelevantnim - uspavane rimske provincije ne pričaju historiografska djela, već ostaci njihova jela, njihovih kuća i otisci njihovih tijela u slojevima vulkanskog pepela. Tim

¹⁰⁶ M. della Corte, *op. cit.*, str. 92

¹⁰⁷ M. della Corte, *op. cit.*, str. 92

arheološkim tragovima treba svakako pribrojati i grafite, napose one ljubavne, jer tek uz poruke grafita, a poglavito onih koji pripovijedaju o ljubavi i boli, strasti i patnji, čežnji i zaboravu, ti se pusti i nijemi tragovi čine ljudskima i prepoznatljivima. Kroz svoje ljubavne grafite Pompeji pripovijedaju svoje male ljudske sudbine – što nam najljepše dokumentira rekonstrukcija nekih životnih točaka nucerske ljepotice Primigenije. Tek serija urezanih ljubavnih uzdaha i čežnji stvorila je jedini trag njezina života, života nedostatna da zaokupi jednog Plinija Mlađeg, Tacita ili Svetonija. Ti skromni grafiti ostavili su sve do naših dana razumljiv trag jedne pojave koja nije imala povijesno značenje, ali je pompejanskim ruševinama udahнула vjerodostojnost života. U ljubavnim grafitima Pompeji su tako sačuvali i dio svoje duše.

POPIS LITERARNIH I SLIKOVNIH IZVORA

POPIS LITERATURE

- Brion, M.: *Pompeii & Herculaneum: The glory and the grief*
Elek Books Limited, London, 1960
- Blume, R.: *Graffiti: Discourse and Literature*
John Benjamins Publishing Company, Philadelphia, 1985
- Corte, M. della: *Amori e amanti di Pompei antica*
Arti grafiche Palumbo & Esposito, Cava dei Tirreni (Salerno), 1958
- Étienne, R.: *Pompeii: the day a city died*
Thames & Hudson / New Horizons, 1998
- Grant, M.: *Cities of Vesuvius: Pompeii and Herculaneum*
The Hamlyn Publishing Group Limited, Feltham, Middlesex, 1974
- Mau, A.: *Pompeji in Leben und Kunst*
Leipzig, 1908
- Corpus Inscriptionum Latinarum, volumen quartum*
ur. August Mau, ed. C. Zangemeister, Berlin, 1871
- The New Encyclopaedia Britannica, Micropaedia, volume 5*
Encyclopaedia Britannica Inc., Chicago, 1990

POPIS SLIKOVNIH IZVORA

- Carpiceci, A. C.: *Pompeii il y a 2000 ans*, Il Turismo, Firenze, 1977: slika 20, slika 22
- Corte, M. della: *Amori e amanti di Pompei antica*, Arti grafiche Palumbo & Esposito, Cava dei Tirreni (Salerno), 1958, slika 2, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 23
- Étienne, R.: *Pompeii: the day a city died*, Thames & Hudson / New Horizons, 1998, slika 6, slika 7, slika 8, slika 11
- Franciscis, A. de: *Pompeii*, Istituto Geografico De Agostini, Novara, 1971, slika 5
- James, S.: *Ancient Rome*, Dorling Kindersley Limited, London, 1997, slika 1
- McKeever, S.: *Ancient Rome*, Dorling Kindersley Limited, London, 1995, slika 3
- Salopek, D., Šešelj, Z., Škiljan, D.: *Orbis Romanus I*, Profil, Zagreb, 2000, slika 4